

Şeyx Nizami Gəncəvi

Şeyx Nizami 1141 - ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Firudun bəy Köçərli yazır: "...ol gövhəri - pakın təvəllüdü Gəncədə hicrətin 520 - ci sinəsində vaqi olmuşdur." (Firudun bəy Köçərli, "Azərbaycan ədəbiyyatı", I cild. Bakı - 1978,

598, s.129). Bu tarixi miladi təqviminə çevirdikdə biz bunun 1941 - ci ilə uyğun gəldiyini görürük. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində də N.Gəncəvinin 1941 - ci ildə Gəncədə doğulduğunu göstərilir. ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi." I cild s.106 Bakı, 1960). Bir çox ədəbiyyatşünas alimlər, o cümlədən Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə, Qafar Kəndli, Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, Xəlil Yusifov, Azad Rüstəmov, Rüstəm Əliyev, Qasım Cahani və onlarla tənqidçi alimlərimiz N.Gəncəvinin 1941 - ci ildə Gəncədə anadan olduğunu elmi dəlillərlə əsaslandıraraq göstərə bilmişlər.

Bu dahi Azərbaycan şairinə tarixi müxtəlif dövrlərində müxtəlif adlar verilmişdir: Şeyx Həkim Mənevî Nizaməddin Əbu Məhəmməd ibn Yusif ibn Zəki Müəyyid İlyas Nizami Gəncəvi.

"Şeyx Həkim Mənevî" adını dahi şairə XIX əsrin böyük filosof şairi və tarixçi alimi Abbasqulu ağa Bakıxanov vermişdir. (A.Bakıxanov, "Gülüstani - İrəm". Bakı, 2001 s.236). İndi isə dahi şairə verilən bu adların daşdığı mənalar nəzər salmaq. Şeyx - rəis, Həkim - filosof, Mənevî - mənevîyyat elminə bələd olan, Nizaməddin - dinin nizami, Əbu Məhəmməd - Məhəmmədin atası, ibn Yusif - şairin atasının adı, ibn Zəki Müəyyid - babasının adı, İlyas - öz adı, Nizami - təxəllüsü, Gəncəvi isə şairin künyəsidir (ləqəbi). Nizami ərəbcə nəzm sözdündən götürülmüş, mənası ölçülü şeir deməkdir.

Şairin anası kürd qızı Rəisə idi. Nizami bunu "Leyli və Məcnun" poemasında "Anam Rəisənin xatirəsi" nə həsr etdiyi şeirinə yazır:

*Kürd qızı anam da bizi tərək etdi,
Bir ana qəlbilə dünyadan getdi...*

(N.Gəncəvi, "Leyli və Məcnun", Bakı - 1983. 303, s.67)

Professor Xəlil Yusifov yazır: "Nizamının anasının adı Rəisə şəklində qeyd edilmişdir. Son vaxtlara qədər onun kürd olduğunu yazırlar. Lakin bizə görə Nizami onun kürd olduğunu yox, igid olduğunu yazmışdır..." (Ə.Səfərli, X.Yusifov, "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı". Bakı - 1982, 377, s.79)

Şeyx Nizami xüsusi müəllimlərdən dərs almış, bir çox dilləri mükəmməl öyrənmişdi. Təəssüf ki, müəllif öz əsərlərində bu müəllimlərdən yalnız birinin adını - Xoylu İmadın adını çəkir. (N.Gəncəvi, "Leyli və Məcnun". Bakı - 1983, 303, s.77)

1138 - 1139 - cu illərdə Gəncədə dəhşətli zəlzələ baş verir. Erməni tarixçisi Gireqos "Tarix" kitabında bu barədə geniş məlumat verir. O qeyd edir ki, bu zəlzələ nəticəsində "Kəpəz" uçdu, nəticə-

də Göygöl yarandı. "Zəlzələ zamanı Gəncənin o zamankı hakimi Atabəy Qara Sunqur şəhərdə deyildi. O öz ölkəsinin hərbi qüdrətini artırmaq məqsədilə döyüşlər aparırdı. Qara Sunqur Səlcuq şahına köməyə gərkən Gəncədə güclü zəlzələ olduğunu eşidib geri qayıdır. Artıq şəhər yerlə - yeksan olmuşdu. O, 1140 - 1141 - ci illər arasında vəfat etmişdir." (Ziya Bünyadov, "Azərbaycan Atabəylər dövləti". Bakı - 1983, 268, s.133)

Gəncədə ikinci zəlzələ 1192 - ci ildə baş verir. Bu zəlzələ nəticəsində şəhər yenidən böyük dağıntılara məruz qalır. ("Azərbaycan tarixi" I cild. Bakı - 1994. 698, s.297). Bunu Şeyx Nizamının şeirlərindən də aydın görmək olur:

*Göyləri dağıdan bu zəlzələdən,
Nə qədər şəhərlər yox oldu bilsən.
Yerlər də göy kimi olmuşdu rəqsən,
Fələyin qurduğu bu oyunlardan.
Yer bir hirsle nəre çəkdi dərinədən,
Daşlar parça - parça qopdu yerindən.*

N.Gəncəvi o zamankı Dərbənd hakimi Bəybars ibn Müzəffərini ona göndərdiyi Afaq adlı kənizlə (təxminən, 1171 - 1172 - ci illərdə) ailə həyatı qurmuş, ondan Məhəmməd adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. (Y.E.Bertels, "Böyük Azərbaycan şairi Nizami." Bakı - 1941, s.24).

Afaq ərəbcə üfiq deməkdir. Bu söz "səhər vaxtı dan yerinin qızartısı" mənasını verir. Y.E.Bertels Afaq sözünü etimoloji cəhətdən müəyyənləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Afaq türkcə "ağapaq" sözüdür.

Afaq dünyadan vaxtsız köçmüşdür.

Şeyx Nizamının oğlu Məhəmmədə 3 nəsihəti var:

Birinci, 7 yaşlı Məhəmmədə nəsihət:

*Yeddi yaşlı balam, gözümün nuru!
Dilimin əzbəri, qəlbim süruru...*

(N.Gəncəvi, "Xosrov və Şirin". Bakı - 1983, 400, s.349.)

İkinci, 14 yaşlı Məhəmmədə nəsihət:

*Sən ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin,
Gözündə əksi var iki aləmin...*

(N.Gəncəvi, "Leyli və Məcnun". Bakı - 1983, 303, s.64.)

Üçüncü, 21 yaşlı Məhəmmədə nəsihət:

*Ey oğul, sənədir sözüm, yaxşı bax,
Çünkü mən yatmışam, sənə oyaq qal...*

(N.Gəncəvi, "Yeddi gözəl". Bakı - 1983, 355, s.51.)

Şeyx Nizami "Leyli və Məcnun" poemasını dörd aya yazıb tamamladıqdan sonra (24 may 1188 - 24 sentyabr 1188) onu oğlu Məhəmmədin vasitəsilə Şirvanşah I Axistana göndərir. Axistana Məhəmmədə yaxşı qarşılayıb, ona sarayda iş verir. Amma biz 21 yaşlı Məhəmmədə yenidən Şeyx Nizamının yanında görürük. ("Yeddi Gözəl")

Şeyx Nizami "Leyli və Məcnun" poemasında 14 yaşlı Mə-

həmmədə nəsihət edib deyir ki, "şair olmasın, çünki şairlik Nizamilə qurtarır." İstəsən "ya həkim ol, ya da fəqih." (fəqih ərəbcə - din alimi, ruhani, şeyx deməkdir). "Fəqih olsan əgər itaətkar ol, hiylədən, riyadan daim kənar ol" - deyir:

*İsa mərifətli həkim ol, amma,
İnsanı öldürən bir həkim olma.
Həm həkim, həm fəqih olsan sən əgər,
Hamının yanında adın yüksələr...*

("Leyli və Məcnun", s.65.)

Böyük alman şairi İ.V.Höte Haziz Şirazin qəzəllərindən təsirlə-

nərək yazmış olduğu "Qərb - Şərq" divanında Şeyx Nizamının İsa peyğəmbərə bu qədər dəyər verməsinə yüksək qiymətləndirmişdir. O, "Qərb - Şərq" divanında Nizamidən də bəhrələndiyini göstərmiş, hətta dahi şairə "Oxu kitabı" adlı şeir də həsr etmişdir. (Bakı, Şirvanşəhr - 2008, 400, s.321.)

Şeyx Nizami Afaqdan sonra ikinci dəfə evlənmişdir. Biz bunu "Leyli və Məcnun" poemasında görürük.

Dahi şairin üçüncü dəfə evlənməsinin "Yeddi gözəl" poemasında bir daha şahidi oluruq. Eyni zamanda bu poemada 21 yaşlı Məhəmmədin də evlənməsini görürük.

Bir çox tanınmış ədəbiyyatşünas alimlər Şeyx Nizamının Əxililə ("Qardaşlıq təşkilatı" ilə) yaxından bağlı olduğunu yazmışlar. Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Əlizadə və başqaları şairin bu təşkilata fəal üzv olduğunu qeyd etmişlər. Ancaq Şeyx Nizamının əxililə heç bir əlaqəsi olmamışdır. Ola bilsin ki, şair gənc yaşlarında əxililə bağlı olub. Lakin onun ömrünün müdrik çağlarında bu təşkilatla heç bir əlaqəsi olduğunu görmürük. Akademik Z.Bünyadov Ş.Nizamının ölüm tarixini 1241 - ci il kimi qeyd etdiyi halda (Z.Bünyadov "Azərbaycan Atabəylər dövləti". Bakı - 1983. 268, s.225.), professor R.Əliyev isə şairin ölüm tarixini 1202 - ci il kimi göstərir. (N.Gəncəvi "Yeddi gözəl". Bakı - 1983. 355, s.9). Ş.Nizami özü isə "İqbalnamə" poemasının sonunda yazır:

*Bu dastanı yazıb qurtaran kimi
Köçmək xəyalına düşdü Nizami.*

*Altmış üç yaşından altı ay qədər
Keçmişkən, istədi eyləsin səfər...*

(N.Gəncəvi "İqbalnamə". Bakı - 1983. 670, s.607)

Şeyx Nizamının vəfatı tarixini H.Araslı ("Şairin həyatı". Bakı - 1967.), Y.E.Bertels ("Böyük Azərbaycan şairi". Bakı - 1941.), M.Quluzadə ("Böyük ideallar şairi". Bakı - 1973.), Ə.Ağayev ("Nizami və dünya ədəbiyyatı". Bakı - 1964.), R.Azadə ("Nizami Gəncəvi". Bakı - 1979.), Ə.Səfərli, X.Yusifov ("Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı". Bakı - 1982.) və başqa alimlərimiz isə şairin 1209 - cu il kimi göstərmişlər. Şairin qəbirində da ölüm tarixi 1209 - cu il kimi qeyd olunmuşdur.

Şeyx Nizamının ikinci əsəri "Xosrov və Şirin" (1177 - 1181) poemasıdır. Şair bu poemanı dörd il yazıb tamamlamışdır. Akademik Z.Bünyadov poemanın üç hökmdara ithaf olduğunu qeyd edir: 1180 - 1181 - ci ildə bitirdiyi ikinci poemasını Ş.Nizami sonuncu İraq Səlcuq hökmdarı III Toğrul ibn Arslana (1177 - 1194) həsr edir. Lakin bu bir növ rəsmi ithaf idi. Əslində isə poema Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1177 - 1186) həsr olunmuşdu. Cahan Pəhləvan 1186 - cı ildə öldüyü üçün poemanın mədhi onun qardaşı Atabəy Qızıl Arslanın (1186 - 1191) adına yazılır." (Z.Bünyadov "Azərbaycan Atabəylər dövləti". Bakı - 1983. 268, s.226).

Həm Xosrov, həm də Şirin tarixi şəxsiyyətlərdir. "Xosrov Pərviz Sasanı sülaləsinin 23 - cü padşahı, Şirin isə onun hərəmxanasında olan xristian qadınlardandır." (Məhəmmədəli Tərbəyyat, "Dənizməndani - Azərbaycan" ("Görkəmli elm və sənət adamları". Bakı - 1987, 460.s.257).

Tarixdə iki nəfərə Xosrov deyilmişdi: Pərviz Xosrova və onun babası Kəsrə Ənuşiravan Şah Xosrova. Ancaq onun atası Hörmüzə Xosrov deyilməmişdi. Xosrov farsca padşah, hökmdar, Pərviz sözü isə parlaq, aydın deməkdir.

590 - cı ildə İrən feodalları Hörmüzü taxtdan salıb oğlu Pərvizi şah seçirlər. Xosrov Pərviz (590 - 628) 38 il şahlıq etmişdir. Şeyx Nizami də onu öz poemasına qəhrəman seçmişdir.

Xosrov Pərviz şah seçildikdən sonra Vizantiyaya (Yunanıstan) - Sergey monastrına iki məktub göndərmişdi. Bu haqda məlumatı VII əsrdə yaşamış Vizantiya tarixçisi Feofilakt Simokatta öz "Tarix" kitabında geniş vermişdir. Xosrov Pərviz birinci məktubunda yazır ki, mənəm babam Ənuşiravan Şah Xosrov Sergey monastrını qarət edərkən oradan kilsəyə məxsus olan iki qızıl xaç götürmüşdür. İndi mən həmin qızıl xaçları geri qaytarıram. İkinci məktubda isə bundan fərqli olaraq yazır ki, arvadı Şirin analıq dövrünü Sergey monastrında keçirmək istəyir. 1 - ci məktub 591 - ci il, 2 - ci məktub isə 592 - ci ildə yazılmışdır.

Hər iki məktub baş kahinə yazılıb. Tarixçi alim qeyd edir ki, Şirin xristian idi. O əslən Vizantiyalıdır, Xosrov Pərvizlə qanuni nigahda yaşamışdır. (Feofilakt Simokatta, "İstoriya". Moskva - 1957, 224, s.78 - 80).

İkinci mənbə VII əsrin 30 - 40 - cı illərində yaşamış erməni tarixçisi Sebaosdur. O Şirinin sadəcə erməni qızı olduğunu yazır. (Sebaos, "İstoriya İmperatora II İrakla". Moskva - 2006, 400, s.216)

Üçüncü mənbə Suriyada yaşamış müəllifi məlum olmayan tarixçi mənbədir. Bu kitabda Şirinin Purat adlı qəsəbədə doğulduğunu və onun Suriyalı olduğunu göstərilir. Bu kitab "Anonim - xronika" adlanır.

Dördüncü mənbə Ə.Firdovsinin "Şahname" ("Seçilmiş dastanlar". Bakı - 1934.) poemasıdır. Bu əsərin dördüncü dastanı olan "Xosrov və Şirin" poemasında Şirin Xuzistanlı - fars qızı kimi qeyd olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirin bütün mənbələrdə Şirun kimi verilmiş, ancaq biz onu Şirin kimi işlədirik. Şair bu poemanı yazarkən Ə.Firdovsinin "Şahname" poemasından da bəhrələndiyini görürük.

Ə.Firdovsi öz poemasında Xosrov Pərvizin şahlıq dövrünü geniş işıqlandırmış, onun apardığı ədalətsiz feodal müharibələrinə daha çox üstünlük vermiş, Şirinlə yaşadığı eşq macəralarına geniş önəm verdiyi halda, ancaq Fərhad haqqında isə heç bir məlumat verməmişdir.

Nizami Ə.Firdovsindən fərqli olaraq öz poemasında Xosrovun apardığı feodal müharibələrini, keçirdiyi eyş - işrət məclislerini, öne çəkməklə yanaşı onun Şirinlə evləndikdən sonra təcridən dəyişdiyinin şahidi olur. Eyni zamanda şair öz poemasında məhəbbəti əsas götürərək onun insan həyatında oynadığı müsbət keyfiyyətləri psixoloji planda açıb göstərmişdir. Əsərin sonunda Şirinin təsirlə dəyişən Xosrov dünya, həyat, ölüm məsələləri ilə yaxından maraqlanır, ölkəsini ədalətlə idarə edir. Keçirdiyi eyş - işrət məclislərindən artıq əsər - əlamət belə qalmır:

*Bir müddət keçmədi açıldı gözü,
Bu kəfçil həyatdan utandı özü.*

("Xosrov və Şirin". s.307)

Hətta öz yatağında xəyanətin qurbanı olan Xosrov yuxudan oyanıb yanan ciyərinin atəşini söndürmək üçün Şirindən "birçə qurtum su" istəməyib belə dünyadan köçür:

*Öz - özünə dedi: "Çağırım, Şirin
Məna birçə qurtum sərini su versin."
Lakin könlü dedi: "Rəva deyil bu,
Gecələr boyunca yatmayıb yuxu.
Başıma gələni görsəydi əgər,
Bir daha yatmayıb göz yaş tökər..."
Şirini yuxudan oyatmadı o,
Belə ölüb getdi vəfalı Xosrov.*

("Xosrov və Şirin". s.339-339)

(ardı var)